

Kristjan Suluste

Tallinna ülikooli bakalaureus

Kunstiteksti tõlgendamise teooria

Võimalike maailmade teooria järgi luuakse tekstide tõlgendamisel fiktsionaalmaailmad: tekstimaailm ja tegelaste mikromaailmad (Ryan 2012). Bakalaureusetöös (Suluste 2016) esitasin teooria kunstiteksti tõlgenduse dekonstrueerimiseks ja kunstilise mõju hindamiseks narratiivi kommunikatsiooni pragmaatiliste aspektide kaudu.

Kunstitekst

Kunstiteksti all pean silmas Jaan Unduski määratluse järgi sõnale taandamatut teksti. Erinevalt tarbetekstist, mille sisu on võimalik kokkuleppena taandada ühele sõnale, kunstitekstil selline omadus puudub. Alati tekib teatav mittekeeleline ülejääk ehk tekstitagune maailm. See on assotsiatsioonide võrgustik, mille vaid keelelisel kujul väljendamine on võimatu (Undusk 1992).

Võimalike maailmade teooria

Teksti tõlgendamisel luuakse võimalikke maailmu: tekstimaailm, tegelaste mikromaailmad jm. Need on fiktsionaalsed ehk väljamõeldud maailmad, milles kehtivad omaette loogikareeglid. Võimalike maailmade loomise alus on lugejamaailm ehk lugeja tajupilt teda ümbritsevast maailmast. Selle loogikareegleid rakendatakse tekstimaailmale alati, kui tekst seda vähegi lubab. Fiktsionaalsete maailmade ülesehituse ja loogika vahendumist kirjeldatakse üldjuhul modaalloogika terminites: tõeväärtuse kandja on propositsioon (ingl *proposition*) ja selle vahendumine või mittevahendumine on modaalooperaator (ingl *modaloperator*).

Tekstimaailma all mõistetakse seda, mida lugeja peab teksti objektiivseks tõeliseks maailmaks, sõltumata kogejast. Tegelase mikromaailmaks nimetatakse tegelase subjektiivset, teadmiste- ja uskumustepõhist arusaama tekstimaailmast. Viimasele vahenduvad lugejamaailma propositsioonid tekstimaailma kaudu, seega rakenduvad modaaloperaatorid kaks korda.

Modaaloperaatorid võivad fiktsionaalmaailmade loomisel toimida näiteks selliselt:

Kui tekstis on öeldud, et hobune lendab, rakendub lugejamaailma propositsiooni suhtes, mille järgi hobused ei lenda, modaaloperaator negatiivselt ning tekstimaailmas see propositsioon muutub. Lugejamaailma hobuste mittelendamise loogikareegel muutub tekstimaailmale vahendudes vastupidiseks. Samas võib mõni tegelane uskuda, et hobused siiski ei lenda. Sellisel juhul rakendub tema mikromaailmas modaaloperaator negatiivselt tekstimaailma aluselt ning propositsioon muutub sarnaseks lugejamaailma omaga (hobused ei lenda).

Keelepragmaatika seisukohad

Keelepragmaatika uurib keelt kui kontekstis kasutatavat suhtlusvahendit (Õim 1986). Esitatud tõlgendusteooria seisukohalt on olulisim pragmaatika see haru, mis keskendub suhtluses kehtivate seaduspärasuste – printsiipide ja maksiimide väljaselgitamisele. Siin on suurimat tunnustust pälvinud Paul Herbert Grice'i koostööprintsiibi (Grice 1975) ja Geoffrey Leechi viisakusprintsiibi (Leech 1983) käsitlused. Neist esimene kirjeldab koostõise, teine aga viisaka vestluse juhtmõtteid, millele alateadlikult toetutakse. Samas ei ole kummagi puhul tegemist vestluskoostöö või -viisakuse saavutamise tingimustega. Kommunikatsiooni iseloomu hinnates arvestatakse veel mitme muu asjaoluga (nt vestluspartnerite omavahelised suhted, suhtlussituatsioon). Pragmaatika printsiibid ja maksiimid toimivad pigem harjumuslike keskmistena, mida alateadlikult arvestades on võimalik tähendusi vahendada ka ilma neid keelelisel kujul kirjeldamata. Suhtlusmaksiimi rikkumisega ei väljendata üldjuhul mitte viisakuse või koostöö puudumist, vaid mõnda varjatud tähendust. Võtame sellise näite:

Priit: Poeg, kas lähme õue jalutama?

Aron: „Põrsas Peppa” hakkab kohe.

Priit teeb ettepaneku minna õue jalutama, Aron hakkab aga hoopis rääkima „Pörsas Peppast”, mis on pealtnäha täiesti suvaline teemavahetus ning üldsegi mitte vastus Priidu küsimusele. Aron rikub sellega koostööprintsipi relevantsus- (edasta vaid asjakohast infot) ja kvantiteedimaksiimi (edasta infot õigel hulgal). Tegelikult aga vastab Aron Priidu küsimusele põhjendusega, miks praegu ei ole jalutamiseks sobiv aeg, ja sellega väljendab ta ka soovi praegu jalutama mitte minna. Priit, kuuldes Aroni vastust ja märgates selles maksimide rikkumist, hakkab arutlema, millest see tingitud võib olla. Kas poeg otsustas teemat vahetada niisama või peitub selle taga ka mingi põhjus? Eeldades, et Aron on koostöine suhtluspartner, leiab Priit, et poja repliik oli vastus küsimusele ning väljendas soovi jalutamise asemel „Pörsas Peppat” vaadata. Niimoodi tehtavaid järeldusi repliigi pragmaatilise mõtte kohta nimetatakse implikatuurideks.

Teooria narratiivisese kommunikatsiooni pragmaatiliste aspektide osalemisest teksti tõlgendamisel

Bakalaureusetöös esitasin teooria selle kohta, kuidas narratiivisese ehk loo tegelaste omavahelise kommunikatsiooni pragmaatilised aspektid osalevad kunstiteksti tõlgendamisel. Seda protsessi mõistes saab täpselt dekonstrueerida dialoogilise teksti tõlgendamise erinevad võimalused. Keskne mõte on, et dialoogi sisaldavas kunstitekstis toimub võimalike maailmade kujunemine ja hilisem hindamine suuresti narratiivisese kommunikatsiooni kaudu.

Teksti tõlgendatakse kahes järgus. Kõigepealt luuakse paralleelselt narratiiv, tekstimaailm ja tegelaste mikromaailmad. Dialoogi sisaldava teksti puhul toimub see vähemalt osaliselt tegelaste omavahelise kõne abil. Iga repliik väljendab kõneleja mikromaailma. Selles avalduvad tema tõekspidamised tekstimaailmast ehk tema mikromaailma propositsioonid. Ühtlasi väidab tegelane sellega, et need propositsioonid laienevad ka tekstimaailmale. Väite kehtivust hindavad teised tegelased. Kui vastuvõtja implikaatoris väite suhtes vastuseisu ei ilmne, muutub propositsioon mõlema tegelase mikromaailmale ühiseks ning vähemalt esialgu kinnitatakse see ka tekstimaailmale. Implikaatori kinnitav või ümberlukkav iseloom avaldub vastuvõtja repliigis. Samuti väljendub selles järgmine tekstimaailma kohta esitatav väide. Juhul kui vastuvõtja väitega ei nõustu, siis selle propositsiooni suhtes vestluspartnerite mikromaailmad

lahknevad ning ühe vestleja puhul lahkneb mikromaailm ka tekstimaailmast. Lugeja saab valida, kas pidada tekstimaailmast erinevaks repliigi lausuja mikromaailma, tühistades sellega tema esitatud väite, või vastuvõtja oma, märkides sellega tema implikatuuri tavapäratuks. Tekst pakub niimoodi mitut tõlgendusviisi. Vastavalt tehtavatele valikutele võib lugeja konstrueerida tekstimaailma ja tegelaste mikromaailmade suhestumise mitut moodi. Siiski ei ole selliste valikute langetamine täiesti vaba, vaid tuleb jälgida, et moodustuks loogiline tervik.

Tõlgendamise teises järgus hinnatakse narratiiv ümber lugejamaailma seisukohalt. Seejuures narratiiv ise ei muutu. Selle loogika ja sündmustik põhinevad tekstimaailmal ning neid lugejamaailma raamidesse ei suruta. Muutub vaid retseptsioon, kui ilmnevad narratiivi osad, mis lugejamaailma tingimustes kehtida ei saaks. Seega avaldub Unduski mõistes mittekeeleline ülejääk: keeleline määramatus, mis moodustab olulise osa teksti kunstilisena tajumisest.

Teooria alusel saab dekonstrueerida lõpliku hulga mustreid, kuidas ja millised võimalikud maailmad tekstis saavad eristuda ning millised narratiivid neil põhineksid. Tõlgenduse esimene järk saab konkreetse kuju vastavalt tegelaste mikromaailmade propositsioonide tekstimaailmale kinnitamise valikutele. Tõlgendusvõimaluste hulka piirab nimetatud valikute arv ning vajadus nende langetamisel säilitada loogilisust. Tõlgenduse teine järk ehk kunstilise mõju kujunemine varieerub vastavalt esimeses järgus tehtud valikutele. Kuna tekstimaailmale propositsioonide kehtestamise valikud on binaarsed, saab nende kaudu teksti tõlgendamist kirjeldada formaalselt ja erinevate tekstide puhul sarnaste põhimõtete alusel.

Katseuurimus eesmärgiga kontrollida teooria kehtivust ja selgitada välja pragmaatiliste aspektide osalus naljakana mõjumises

Teooria kehtivuse kontrollimiseks viisin läbi kvaliteetanalüüsi, milles dekonstrueerisin narratiivi kommunikatsiooni pragmaatiliste aspektide kaudu kuue naljakaks peetava ja dialoogi sisaldava anekdoodi tõlgenduse. Esitasin repliik-implikatuurseosed ja nende kaudu tekstimaailma ehitumise. Andsin hinnangu sellele, kas tekstimaailm luuakse lugejamaailmale sarnasena või erinevalt ning kas tegelaste mikromaailmades on tekstimaailma suhtes lahknevusi. Kuna analüüsisin absurdi ja muude kategooriate

alla liigitatud anekdoote eraldi, tõin välja mõlemale omistatavad tunnused. Vähem analüüsisin suhtlusmaksimide kehtimist ja täitmist.

Katseuurimuse tulemused viitavad teooria kehtivusele. Lugejamaailm, tekstimaailm ja tegelaste mikromaailmad õnnestus üksteisest selgelt eristada ning nende teket täpselt näidata. Samuti tulid välja kohad, kus tekst pakub mitut valikut ja sellega ka tõlgendamiseks eri võimalusi. Valikud olid üksteisest sõltuvad: ühe propositsiooni suhtes väiteid esitavate ja implitseerivate tegelaste mikromaailmad seatakse läbivalt tekstimaailmaga sarnanema või sellest eristuma vastavalt sellele, kas propositsioon loetakse tekstimaailmale kehtivaks või mitte. Erinevaid tõlgendusvõimalusi pakkuvate tekstide puhul oli aga üks võimalus selgelt eelistatum kui teine, sest ühel juhul mõisteti anekdooti naljakana palju selgemini. Dekonstruksioon võimaldas teksti naljakana tajumise põhjustest avada absurdihuumori tunnuseid: võimalike maailmade lugejamaailmast ja üksteisest lahknemist ning selle naljakana tajumises osalemist.

Dekonstruksiooni kohta toon analüüsitud tekstidest kõigepealt näite absurdianekdootidest:

Kolm krokodilli vestlevad aastal 3000.

„Jaa, sõbrad, kunagi olime rohelised,” ütleb üks.

„Ja oskasime ujuda,” õhkab teine.

„Jutud jätta!” käratab kolmas, „Lähme parem tagasi mett korjama.”¹

Saatelausega „Kolm krokodilli vestlevad aastal 3000” esitatakse tekstimaailmale propositsioonid, et aasta on 3000 ja krokodillidel on kõnevõime. Fiktsionaalmaailmade edasine loomine toimub tegelaste omavahelise kommunikatsiooni kaudu. Esimene vestleja väidab, et krokodillid ei ole enam rohelised. Teise vestleja repliigis sellele väitele vastuseisu ei ilmne ning seega on implikatuur heakskiitev. Lugejamaailmast erinev propositsioon rakendub nii tekstimaailmale kui ka teise vestleja mikromaailmale. Sama kehtib teise vestleja repliigis väljenduva väite kohta krokodillide ujumisoskuse minetamisest. Kolmas vestleja avaldab halvakspanu töö ajal lobisemise kohta, aga mitte imestust repliikide sisu üle. Seetõttu laienevad nende väited ka tema mikromaailmale ja ühtlasi tekstimaailmale. Lugejamaailmast erinevad propositsioonid kinnitatakse. Viimase

¹ Anekdoot on pärit Erkki Kõlu kogumikust „20 000 anekdooti” (<http://anekdoot.ee/anekdoodid>).

repliigi tõlgendamisel on lugejal teatav valikuvabadus. Kuna vastuvõtvat repliiki pole esitatud ja seega puudub ka info tehtava implikatuuri iseloomu kohta, saab lugeja otsustada, kas esitatavaid propositsioone pidada tekstimaailmale ja teistele vestlejatele tavapäraseks või mitte. Siiski on ta suunatud tegema pigem ühtesid valikuid kui teisi. Selle teksti puhul võib pidada kunstilisena tajumise põhjuseks tekstimaailma lugejamaailmast erinemist ja sellega kaasnevat mittekeelelist ülejääki. Iga repliik ja vastav implikatuur panustab selle erinevuse tekitamisele. Lugejal on ka viimase repliigi puhul lihtsam mõista seda sama konstruktsiooni alusel. Kui aga viimase repliigi propositsioone mõista tekstimaailma ja teiste vestlejate mikromaailmade suhtes ebatavalisena, muutub sellega teksti semantiline konstruktsioon oluliselt keerulisemaks ning kunstiline mõju võib hoopis ära kaduda. Mõelge tõlgendusele, milles kahele esimesele krokodillile tuleb üllatusena, et kolmas tahab saata neid mett korjama. Kas anekdoot mõjuks sama naljakana?

Muud kategooriat esindab anekdoot lastest politseijaoskonnas:

Kooliõpilased on politseijaoskonnas ekskursioonil. Ühele seinale on riputatud kurjategijate fotod, juures tekst: „Neid otsib politsei.”

Juku vaatab pilte ja küsib politseinikult:

„Te otsite neid, jah?”

„Otsime.”

„Aga miks te neid siis kinni ei võtnud, kui pildistasite?”²

Saatelausetega esitatav info on selge ning neis tekstimaailmale ebatavalisi propositsioone ei esitata. Ka repliikides „Te otsite neid, jah?” ja „Otsime” ei väljendu midagi ebaharilikku. Nii tekstimaailm kui ka tegelaste arusaamad sellest jäävad sarnaseks lugejamaailmaga. Alles repliigis „Aga miks te neid siis kinni ei võtnud, kui pildistasite?” võib tajuda teatavat eksimist lugejamaailma normi suhtes. Kuna see on teksti viimane repliik, saab lugeja otsustada sellele vastava implikatuuri iseloomu üle. Tõenäoliselt valib ta, et Juku repliigile vastava implikatuuriga väidet (politseinikele on tavaline pätte ise pildistada ja siis kinni võtta) tekstimaailmale ei kinnitata. Sellega seatakse Juku mikromaailm erinema omavahel sarnastest tekstimaailmast, lugejamaailmast ja politseiniku mikromaailmast. Juku

² Anekdoot on pärit Erkki Kõlu kogumikust „20 000 anekdooti” (<http://anekdoot.ee/anekdoovid>).

mikromaailma erinevust muudest fiktsionaalmaailmadest mõistetakse kunstilisena. Teine võimalus on Juku väite propositsioonid tekstimaailmale ja politseiniku mikromaailmale kinnitada. Sellisel juhul muutuvad kõik kolm lugejamaailmast erinevaks: politseinikele ongi tavaline päte ise pildistada ja siis kinni püüda. Ka selle anekdoodi puhul on lugeja suunatud pigem tõlgendama ühel, mitte teisel viisil. Juku repliigi vormistatus küsimusena viitab teatavale ebakindlusele ning seetõttu soosib pakutud tõlgendusviisidest esimest. Samuti toetab seda temanimele karakterile üldiselt omistatav äpardujastaatus.

Narratiivi naljakana mõjumise ja pragmaatiliste aspektide vahelised seosed vajavad edasist uurimist. Analüüsitud absurdianekdootidele oli iseloomulik, et tekstimaailm oli loodud sarnaste mikromaailmade kaudu ning lugejamaailmast erinevana (vt krokodillide anekdoot). Muu tüübi anekdootidest esines selline ehitus ühes:

Arsti kabinetti astub assistent: „Doktor, vastuvõturuumis istub keegi pesapallikurikaga mees, kes väidab, et on Kaitsepolitsei agent ja et ta õe röövisid tulnukad.”

„Saatke ta psühhiaatri juurde. Veel midagi?”

„Jah, doktor. Traumapunkti saabus kamp raskete kehavigastustega tulnukaid. Nad ütlevad, et on nõus kellelegi tema õe tagastama.”³

Teiste muu tüübi anekdootide puhul jäi lugeja otsustada, kas tekstimaailm kirjeldub läbi erinevate mikromaailmade ja lugejamaailmale sarnasena või läbi sarnaste mikromaailmade ning lugejamaailmast erinevana (vt Juku anekdoot). Võis järeldada, et pragmaatilised aspektid osalesid absurdihuumori ühe olulisema tunnuse – tekstimaailma ja lugejamaailma erinevuse tekitamisel. Samas ei tajuta erinevust tingimata naljakana. Teksti selline mõju näib pigem sõltuvat konkreetsetest vastandustest ning nendega seotud assotsiatsioonidest.

Edasine töö

Bakalaureusetöös katsetasin teooriat vaid väikese valimi lühitekstide peal. Esimesed tulemused viitavad küll sellele, et põhiseisukohad kehtivad, kuid selleks, et saada suuremat kindlust ja võimalikke vigu parandada, on vaja

³ Anekdoot on pärit Erkki Kõlu kogumikust 20 000 anekdooti (<http://anekdoot.ee/anekdootid>)

katsetada oluliselt suurema hulga ning märksa keerulisema ehitusega tekstide peal. Usun, et tõlgenduse avamine narratiivisese kommunikatsiooni kaudu kujundatud võimalike maailmadena on perspektiivikas ning võib olla rakendatav ka laiemalt. Kõigepealt pikematele ja keerulisematele tekstidele, aga tulevikus vahest ka inimestevahelisele kommunikatsioonile, mida saab ehk seletada võimalike maailmade terminites.

Loodetavasti muutub tulevikus võimalikuks ka sellise tekstitõlgenduse automaatne dekonstrueerimine. Arvuti võiks olla suuteline iseseisvalt tuvastama ja esitama kõik võimalikud teksti põhjal tekkivad fiktsionaal-maailmade ja nendega seonduvate narratiivide variandid. Tegelikult peakski selline ülesanne jääma arvuti kanda, kuna vähegi pikemate ja keerulisemate tekstide puhul nõuab kõigi tõlgendusvõimaluste avamine väga suurt infotöötlusvõimet, mis ületab kaugelt inimvõimete piiri. Teooria sellise rakenduse võimaldamiseks on aga vaja, et arvuti suudaks tuvastada repliikide sisu ja nendega esitatavaid propositsioone ning vastuvõtva tegelase implikatuuri nõustuvat või mittedõustuvat iseloomu. Praegu formaalsemantika sellisel tasemel veel ei ole ning teooriat automaatanalüüsiks kasutada ei saa.

Viidatud kirjandus

- Grice, Paul H. 1975. *Logic and Conversation. Syntax and Semantics, Vol. 3, Speech Acts*. New York: Academic Press.
- Leech, Geoffrey 1983. *Principles of pragmatics*. London, New York: Longman Group Ltd.
- Ryan, Marie-Laure 2012, muudetud 2013. *Possible Worlds*. Avaldatud veebilehel *The living handbook of narratology* (<http://www.lhn.uni-hamburg.de>).
- Suluste, Kristjan 2016. Teooria anekdoodi tõlgenduse dekonstrueerimiseks ja naljakana tajumise analüüsiks. Bakalaureusetöö Tallinna ülikoolis.
- Undusk, Jaan 1992. Etüüdid tekstist. *Akadeemia* 5, lk 974–1012.
- Õim, Haldur 1986. Pragmaatika ja keelelise suhtlemise teooria. – *Keel ja Kirjandus* 5, lk 257–269.